

**МИЛАНСКИЯТ ЕДИКТ И ПРАКТИКИТЕ ЗА ЗАЩИТА ОТ VIOLATIO
SEPULCRI В БАЛКАНСКИТЕ ПРОВИНЦИИ**

Rita Sassu, Люба Радулова

Смъртта и отношението към нея са основни елементи на всяка религия и култура, като погребалните практики и вярванията за задгробния живот отразяват пряко общата космогоничната представа на обществото. Така един от основните извори за изучаване на религиозните представи в Античността са именно гробниците, вечен дом на починалия, както и придружаващите ги надписи, чрез които починалият за последен път има възможност да изрази себе си и да подчертае тези аспекти от живота и вярванията си, които смята за най-ценни. Логично би било да се предположи, че една категорична реформа в сферата на религията и религиозната толерантност като тази, осъществена чрез Миланския едикт от 313 г., би намерила отражение и в погребалните практики, физическите аспекти на гробниците и съдържанието на надгробните надписи.

Тъй като в ограничен обем би било невъзможно да се предложи изчерпателен преглед на промените в погребалните обичаи в Римската империя през IV в., настоящата работа ще се концентрира само върху един особен аспект на грижата за мъртвите – механизмите за защита на гроба от оскверняване. Обектът на изследване също е ограничен до надгробните надписи, произхождащи само от балканските провинции Дакия, Далмация, Илирик, Горна и Долна Мизия, Тракия и Македония. На базата на анализа на тези текстове ще се търси отговор на въпроса дали след 313 г. може да се наблюдава промяна в практиките за предотвратяване на *violatio sepulcri*, настъпила вследствие на реформите, гарантиращи религиозна толерантност.

Violatio sepulcri и механизмите за предпазване на гроба

Надгробните надписи, засягащи проблема за оскверняването на гроба, следват винаги една идентична схема: след въвеждащите фрази, които представят покойния и детайли от живота му, в края на текста се излагат нежелателните действия, придружени от санкциите, които биха сполетели евентуалните нарушители. Тези санкции могат да се причислят към две големи групи, базиращи се на различни видове мотивация.

Law Journal of NBU, No 1, 2014

Първата група обхваща санкциите с финансово-правен характер, които предвиждат налагането на парична глоба на нарушителя¹, която следва да бъде изплатена на различни, предварително определени, институции. Втората група санкции принадлежи към религиозната сфера, като обхваща т. нар. “надгробни проклетия”, призоваващи гневът на боговете да се стовари над нарушителя².

Надгробните надписи от балканските провинции, обект на настоящето изследване, съдържат санкции и от двете групи, като решително преобладават тези с финансово правен характер. Връщайки се на проблема за влиянието на реформата от 313 г. върху практиките за предотвратяване на *violatio sepulcri*, би било естествено да се предположи, че Миланският едикт води до промяна в сферата на надгробните проклетия, пряко обвързани с религиозните вярвания, докато практиката за налагане на глоби остава непроменена. Внимателният анализ на епиграфския материал, обаче, показва, че нововъведената свобода на вероизповеданието се отразява и върху двата типа санкции.

Multa sepulcralia

Що се отнася до паричните глоби за *violatio sepulcri*, съществуват много неизяснени въпроси - въпреки множеството изследвания на проблема, все още не е установено какво е правното основание на тези глоби, както и какво е отношението между тях и преторския иск *actio violati sepulcri*. Тъй като обаче настоящият текст няма претенцията да разреши този проблем, занимавал правната мисъл повече от столетие, тук ще се уточни само, че в рамките на изследването се приема тезата, че глобите за *violatio sepulcri* са един вид *lex suae rei dicta*³. Става дума за една *lex sepulcri*, определяна във всеки конкретен случай от титуляра на гроба като израз на неговите пълни права над конкретната вещ⁴ и регулираща както условията, при които дадени

¹ Относно глобите срвн. Albertario 1911: 386–390; De Visscher 1953a: 175–183; De Visscher 1963; Ferrini 1930: 1–38; Giorgi 1910; Gregori 2004: 391–404; Huschke 1874; Impallomeni 1984: 121–136; Lazzarini 1991; Lecrivain 1904: 2014–2020; Pfaff 1923: 1622–1625; Ritti 2004: 454–634; Rossi 1975: 111–159; Tosi 1993: 189–240.

² Относно надгробните проклетия в гръко-римския свят срвн. Cuq 1932: 109–126; Kolendo 1990: 377–379; Latte 1920; Papi 2004: 404–411; Parrot 1939; Ritti 2004: 454–634; Robert 1978: 241–189; Strubbe 1997a; Strubbe 1997b: 33–59; Tosi 1993: 189–240; Toynbee 1996.

³ Lazzarini 1991; Ritti 2004: 454–634.

⁴ Преди в гроба да бъде погребан мъртвец и той да стане locus religiosus. Срвн. Gai Instit. 2. 2. Summa itaque rerum diuisio in duos articulos diducitur: nam aliae sunt diuini iuris, aliae humani. ... 4 Sacrae sunt, quae diis superis consecratae sunt; religiosae, quae diis Manibus relictas sunt....6. Religiosum uero nostra uoluntate

Law Journal of NBU, No 1, 2014

лица могат или не могат да бъдат погребани, така и въпросните глоби при оскверняване.

Механизмът на учредяване на подобна глоба не е изцяло ясен, но се предполага, че се случва по инициатива на титуляра на гробното място, който трябва да уведоми за решението си институциите, получатели на глобата, съгласувайки с тях размера на сумата и други условия, като вероятно детайлите се редактират в писмен вид⁵. Получатели на глобите при *violatio sepulcri* са обикновено институции, които биха имали полза от събирането им и следователно биха бдели отговорно над опазването на гроба. От огромно значение е, разбира се, и авторитетът на институцията и респективно възможността ѝ реално да пристъпи към изискване на дължимата сума.

Преди реформите от 313 г. институциите, в чиято полза са учредени глобите при *violatio sepulchri* най-често са императорската хазна, хазната на понтифиците или хазната на градското божество, местната хазна на града или градският съвет, като често получателите на глобата са повече от един, следвайки логика, според която увеличавайки броя на заинтересуваните от събирането на глобата, се увеличава и вероятността осквернителят да бъде преследван и, респективно, се получава повече сигурност за опазването на гроба⁶. След приемането на Миланския едикт се забелязва, че постепенно новопризнатата християнска църква заема мястото си сред институциите, които могат да бдят над опазването на гроба и събирането на глобите за *violatio sepulcri*. Така, между IV и VI в. все повече жители на балканските провинции започват да учредяват глобите за оскверняване на гроб в полза именно на местната църковна общност⁷. Подобна тенденция свидетелства за няколко промени, осъществили се в обществото след 313 г. На първо място, става ясно, че въвеждането на свобода на вероизповеданието води до възможността християните да се изразяват открито, заявявайки религиозната си принадлежност и поставяйки се под закрилата на собствената си религиозна общност, а не на гражданските институции. На второ място, нарастващото предпочитание към църквата като получател на глобите свидетелства

facimus mortuum inferentes in locum nostrum, si modo eius mortui funus ad nos pertineat...⁹. Quod autem diuini iuris est, id nullius in bonis est.

⁵ Ritti 2004: 542–544.

⁶ Ritti 2004: 454–634; Gregori 2004: 391–404.

⁷ В разглеждания район подобни надписи се откриват в провинциите Далмация (AE 1993 1255 CIL III 2115, 2704, 2666, 2654, 6399, 9094, 9508, 9535, 9557, 9569, 9585, 9597, 9655, 9661, 9665, 13124, 13892, 14905; ILCV 507, 3835a, 3835b, 3837b, ILJug III 2372, 2507; Salona IV 1 110, 570, 644, 734) и Македония (SEG XXXXIV 556; SEG XXXXV 795; SEG XXXXVIII 837; SEG LI 806; RIChrM 62, 197, 215, 295; ЕКМ I. Beroia 454, 455; ILCV 3837c).

Law Journal of NBU, No 1, 2014

косвено и за нарастващото ѝ влияние – както вече беше подчертано, за получатели на глобите биват избирани институции, чийто авторитет позволява да пристъпят към реално изискване на дължимата сума в случай че разпорежданията на учредителя на гроба бъдат нарушени. Разбира се, трудно е да се установи дали нарастването на влиянието на църквата е свързано с кризата на светските институции, т.е. задейства се някакъв компенсаторен механизъм на прехвърляне на доверието; факт е, обаче, че след IV в. местните църковни общности започват да играят важна роля в опазването на гробовете от оскверняване. По този начин църквата излиза от рамките на чисто религиозната сфера и придобива по-широки функции, свързани с опазването на реда и налагането на чисто светски наказания.

Надгробни проклетия

Религиозните санкции за оскверняването на гроб, изразени обикновено чрез надгробни проклетия, са доста разпространени в римската култура, като обикновено при тях на осквернителите се пожелават злините, които изглеждат най-страшни за автора и често се прибегва до помощта на боговете⁸. Съществуват различни проклетия според различната им степен на конкретност⁹ и това дали трябва да сполетят осквернителя докато е жив или едва след смъртта му.

В балканските провинции употребата на религиозни санкции за предпазване от *violatio sepulcri* е доста рядка, като се откриват едва десетина надписа от този тип на фона на няколкостотин текста, заплашващи с глоби.

Най-ранният от тях, от I-II в. от Нове в Долна Мизия¹⁰, призовава гнева на боговете, който да се стовари върху осквернителя: *habebit deos iratos et Genium imp[---]*. Това е много разпространен топос¹¹, при който не се определя конкретно наказание за нарушителите, а те биват поверени на волята на божествата. Два по-късни надписа от

⁸ Ritti 2004: 409.

⁹ Strubbe 1997a; Strubbe 1997b: 33–59; Latte 1920: 77–78.

¹⁰ IGLNovae 108.

¹¹ Strubbe 1997a: 45. Срвн. също и IG II² 13213; IG IX,2 1201; SIA VI 127; IC I XVIII 64; TAM V,1 423; TAM V,2 1371; Herrmann, Polatkan 1969: 7,1; MAMA 6 List 150,186; MAMA 8 353; Sterrett 1888: 216, 237; JHS 22 (1902) 346,82; MAMA 3 77; JHS 18 (1898) 307,3; MDAI(A) 27 (1902) 138,170. CIL IV 538, 7716, 10486b; CIL V 3034; CIL VI, 1199, 13740, 19656, 21129, 25605, 29848b, 29944, 36537, 36664, 37530, 41434; CIL VIII 11825, 15716, 18261; CIL X 178, 2289, 2487, 4477; CIL XIV 1872; TitAq 1, 159; 220; AE 1929 228; AE 2005 1187; AE 2007 148; AE 1949 48; AE 1974 438; AE 1967 42.

Law Journal of NBU, No 1, 2014

III в.от Филипопол в Тракия, също възпроизвеждат подобен модел. Единият¹² призовава подземните богове, използвайки простата формула ἐξορκί<ζω> θεοὺς καταχθονίους, основана на естествената връзка между гроба и божествата на отвъдното. Вторият надпис¹³ се обръща към местното божество Аполон Кендрисийски; в него, обаче, изборът на наказанието за осквернителя не е оставен на волята на бога, а напротив, то е дефинирано съвсем конкретно: нарушителят трябва да загине заедно с всички свои деца и потомци (ἐνε]ύχομαι¹⁴ τῷ Κενδρεισῶ Απόλλωνι ἢ τὸν ἀ[νοί]/[ξαν]τα ἢ ἀγοράσαντα¹⁵ τὴν σορὸν πανσπερμῆ ἐ[ξολέ]/[σθαί]). От IV в. е надпис от Перинт¹⁶, в който осквернителите на гроба са заплашени от проклятие, изразено чрез твърде подробна и описателна формула, съставена от четири свързани топоса, които, заедно и поотделно, препращат към смъртта на нарушителя – децата сирачета, съпругата вдовица, унищожението на имуществото от огън и, накрая, смъртта от ръката на зложелатели (εἰ δέ τις κακου/ργήσι τοῦτο λατόμιν, ὄρφα/να τέκνα λίποιτο γυνεῖκά τε/ χήραν, ἐν πυρὶ πάντα δράμ/οιτο, κακῶν ὑπὸ χιρὸς ὄλιτε).

През IV в., скоро след реформите от 313 г., чрез които се гарантира свобода на вероизповеданието в Империята, в балканските провинции се развива нов вид надгробно проклятие, обединяващ езическите традиции и новата християнска религия. Появява се група надписи¹⁷, в които е налице фразата δώσει λόγον τῷ θεῷ¹⁸, отнесена към евентуалния осквернител на гроба. Буквалният ѝ превод би бил „(Нарушителят) ще даде дума на/пред Бога“; по-внимателният анализ, обаче, показва, че същинското значение е друго. В посланието на Св. ап. Павел до римляните¹⁹ се открива пасажът

¹² IGBulg III 1 999.

¹³ IGBulg III 1 998. Същият надпис съдържа и глоба.

¹⁴ Относно употребата на глагола ἐνεύχομαι и проклятията, които приемат формата на молитва, срвн. Strubbe 1997a: 45.

¹⁵ Причастие ἀγοράσαντα показва, че надписът се отнася до неразрешеното отчуждаване на гроба и до последващото неразрешено погребване на новите собственици.

¹⁶ Perinthos 180.

¹⁷ RIChrM 32, 218, 219, 238. Вариации на същата формула се срещат и в RIChrM 58 (δώσι Κυρίῳ / λόγον), RIChrM 123 (ἀγνοεῖ τὸν ἐπικεί/μενον αὐτῷ κίνδυνον), Perinthos 185 (δώσει λόγον / τῷ ἐρχομένῳ κρῖνε / ζῶ<v>τας καὶ νεκρούς), Perinthos 186 (δώσι λόγον τῷ θεῷ ἐν ἡμέρᾳ κρίσε<ω>ς τοῦ κρίν/[οντος ζῶντας καὶ νεκρούς]), SEG 41:572.B (δώσι λόγον / θ(ε)ῷ ὁδε κ(αἰ) ἐν ἡμέρᾳ / κρίσεος), SEG 41:572, C (δώσει λόγον τῷ θ(ε)ῷ ὁδε κ(αἰ)/ἐν ἡμέρᾳ κρίσεος).

¹⁸ Фразата се среща също и в IG II² 13223; Corinth 8, 3 636f; 638; IG IX,1 643; IK Iznik 552; 555; 556; 557; 559; 573; St.Pont. III 30(2); Haspels 1971: 332,91; IK Pessinous 69; 85; 14; Waelkens 1986: 772; MAMA 1 159; 163; 164; 164a; 167; MAMA 7 66; 93; JHS 22 (1902) 354, 98; SEG VI 416; CIG 4441; finora non sono noti parallelismi con il summenzionato passo biblico tra le epigrafi in lingua latina. Per l'interpretazione della formula cfr. Robert, *Hellenica*, XI-XII, Paris 1960 p. 407.

¹⁹ 14. 12.

Law Journal of NBU, No 1, 2014

ἄρα [οὖν] ἕκαστος ἡμῶν περὶ ἑαυτοῦ λόγον δώσει [τῷ θεῷ], преведен според каноничните издания като “И тъй, всеки от нас ще отговаря Богу за себе си”. Става ясно, че формулата δώσει λόγον τῷ θεῷ, открита в споменатите надписи, е директна препратка към библейските текстове и представлява пряка алюзия за момента на Страшния Съд, когато всеки ще трябва да отговаря за действията си. Погребалният контекст, към който принадлежи въпросната формула, открита в надгробните надписи, добавя допълнителен нюанс към твърде широкото значение на фразата, ограничавайки го само до сферата на престъплението *violatio sepulcri*.

На базата на казаното дотук може да се обобщи, че преди IV в. надгробните проклетия в балканските провинции са доста редки, като малобройните текстове от този тип се вписват в общите характеристики на жанра и поставят акцента върху призоваването на гнева на боговете, който да се стовари върху нарушителя. След Миланския едикт новоразрешената религиозна толерантност дава на християнското население възможността да развива свои собствени модели, основани отчасти върху християнската религия и отчасти върху езическата традиция. Така се появява нов тип надгробно проклетие, който заменя призоваването на гнева на езическите божества със Страшния съд на християнския Бог, внасяйки директно библейски мотиви в традиционните формули за *violatio sepulcri*. Новият тип християнски текстове се радва на по-голямо разпространение в сравнение с езическите си предшественици; така проличава промяната в менталността на хората от IV в., които не само проявяват по-голямо внимание към задгробния си живот, а и все повече доверяват надеждата си за справедливо наказание за престъпилите законите на съда в Отвъдното, а не на императорските институции.

Връщайки се на зададения по-горе въпрос дали след реформите от 313 г. може да се наблюдава промяна в практиките за предотвратяване на *violatio sepulcri*, настъпила вследствие на реформите, гарантиращи религиозна толерантност, предложеният кратък анализ на надгробните паметници от балканските провинции показва, че подобна промяна съществува и се реализира в две основни посоки. На първо място, от чисто религиозна гледна точка, в надгробните проклетия се наблюдава замяна на езическите божества с християнския Бог, както и засилване на вярата в Божието наказание, което ще сполети нарушителите след смъртта им. На второ място, от институционална гледна точка, е налице включване на християнската църква сред

Law Journal of NBU, No 1, 2014

институциите, които следят за опазването на (определени аспекти от) обществения ред, като по този начин едновременно се проявява все повече засилващото се влияние на християнската църковна общност и се забелязват наченките на излизането на църквата от чисто религиозната сфера и разширяването на влиянието ѝ върху по-скоро светски проблеми като събирането на дължимите глоби. Следователно може да се заключи, че Миланският едикт за религиозна толерантност води до разнообразни промени в живота на жителите на Империята, засягайки не само вероизповеданието им, а дори странични и второстепенни сфери като предпазването на гроба от оскверняване.

Цитирана литература:

AE = Année épigraphique

- Albertario 1911: Albertario, E. A proposito di un nuovo studio sulle multe sepolcrali. - Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung, 32, 1911, 386–390.
- Caldelli, Crea, Ricci 2004: Caldelli, M. L., S. Crea, C. Ricci. *Donare, emere, vendere, ius habere, possidere, concedere, similia*. Donazione e compravendita, proprietà, possesso, diritto sul sepolcro e diritti di sepoltura. – In: AA.VV. Libitina e dintorni. Libitina e i luci sepolcrali; le Leges Libitinarie campane; Iura sepulcrorum. Vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell’XI Rencontre franco-italienne sur l’épigraphie. Roma, 2004, 310–349.
- Cuq 1932: Cuq, E. Les violations de sepultures. – Revue historique de droit français et étranger, 11, 1932, 109–126.
- De Visscher 1953a: De Visscher, F. Les peines sepolcrales. – In: Festschrift für H. Lewald. Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1953, 175–183.
- De Visscher 1963: De Visscher, F. Le droit des tombeaux romains. Milano, 1963.
- EKM 1. Beroia: Gounaropoulou, L., M. B. Hatzopoulos. Epigraphes Kato Makedonias (metaxy tou Vermiou orous kai tou Axiou potamou). Teuchos A. Epigraphes Veroias. Athens, 1998.
- Giorgi 1910: Giorgi, G. Le multe sepolcrali nel diritto romano. Bologna, 1910.
- Gregori 2004: Gregori, G. L. Si quis contra legem sepulcri fecerit Violazioni e pene pecuniarie. – In: AA.VV. Libitina e dintorni. Libitina e i luci sepolcrali; le Leges Libitinarie campane; Iura sepulcrorum. Vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell’XI Rencontre franco-italienne sur l’épigraphie. Roma, 2004, 391–404.
- Huschke 1874: Huschke, P. Die Multa und das Sacramentum in ihren verschiedene Anwendungen. Leipzig, 1874.
- IGBulg I²: Mihailov, G. (ed.) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. I² Inscriptiones orae Ponti Euxini. Sofia, 1970.
- IGBulg II: Mihailov, G. (ed.) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. II Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae. Sofia, 1958.
- IGBulg III, 1: Mihailov, G. (ed.) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. III, 1 Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium Philippopolis. Sofia, 1961.
- IGBulg III, 2: Mihailov, G. (ed.) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. III, 2 Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus posterior: A territorio Philippopolitano usque ad oram Ponticam Sofia, 1964.
- IGBulg IV: Mihailov, G. (ed.) Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. IV Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae. Sofia, 1966.
- IGLNovae: Bozilova, V. J. Kolendo (eds.) Inscriptions grecques et latines de Novae. Bordeaux, 1997.
- ILCV: Diehl, E. Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, Berlin, 1925-1967.
- ILJug: Šašel, A., J. Šašel. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Ljubljana, 1986.
- Impallomeni 1984: Impallomeni, G. Per una nuova ipotesi sul fondamento giuridico delle sanzioni sepolcrali alla luce dei ritrovamenti in Concordia Sagittaria. – Aquileia nostra, 55, 1984, 121–136.
- Kaser 1978: Kaser, M. Zum Roemische Grabrecht. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung 95, 1978, 82–89.
- Kolendo 1990: Kolendo, J. Les dieux protégeant la tombe contre la violation dans une inscription de Novae. – Eos, 78, 1990, 377–379.
- Latte 1920: Latte, K. Heiliges Recht: Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland. Tuebingen, 1920.
- Lazzarini 1991: Lazzarini, S. Sepulcra familiaria. Un’indagine epigrafico-giuridica. Padova, 1991.
- Lecrivain 1904: Lecrivain, Ch. *Multa*. – In: Daremberg, C. V., E. Saglio (eds). Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d’après les textes et les monuments. III, 2, Paris, 1900, 2014–2020.
- Mommsen 1907b: Mommsen, Th. Zum roemischen Grabrecht. – In: Gesammelte Schriften. III. Berlin, 1907, 198–214.
- Orlandi 2004: Orlandi, S. Heredes, alieni, ingrati, ceteri. Ammissioni ed esclusioni. – In: AA.VV. Libitina e dintorni. Libitina e i luci sepolcrali; le Leges Libitinarie campane; Iura sepulcrorum. Vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell’XI Rencontre franco-italienne sur l’épigraphie. Roma, 2004, 359–384.
- Papi 2004: Papi, C. Ne quis faciat Intimazioni, preghiere, minacce, maledizioni. – In: AA.VV. Libitina e dintorni. Libitina e i luci sepolcrali; le Leges Libitinarie campane; Iura sepulcrorum. Vecchie e nuove iscrizioni. Atti dell’XI Rencontre franco-italienne sur l’épigraphie. Roma, 2004, 404–411.
- Parrot 1939: Parrot, A. Maledictions et violations de tombes. Paris, 1939.
- Perinthos: Sayar, M. H. Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften. Wien, 1998.

Law Journal of NBU, No 1, 2014

- Pfaff 1923: Pfaff, C. Sepulkralmulten. – In: Wissowa, G. (ed.) *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. II, A 2. Stuttgart, 1923, 1622–1625.
- Pfaff 1923b: Pfaff, C. Sepulcri violatio. – In: Wissowa, G. (ed.) *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. II, A 2. Stuttgart, 1923, 1625–1628.
- RIChrM: Feissel, D. *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*. Paris, 1983.
- Ritti 2004: Ritti, T. *Iura sepulcrorum a Hierapolis di Frigia nel quadro dell'epigrafia sepolcrale microasiatica. Iscrizioni edite e inedite*. – In: AA.VV. *Libitina e dintorni. Libitina e i luci sepolcrali; le Leges Libitinarie campane; Iura sepulcrorum. Vecchie e nuove iscrizioni*. Atti dell'XI Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie. Roma, 2004, 454–634.
- Robert 1978: Robert, L. *Maledictions funéraires grecques*. – *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*, 122, 1978, 241–189.
- Rossi 1975: Rossi, A. M. *Ricerche sulle multe sepolcrali romane*. – *Rivista Storica dell'Antichità*, 5, 1975, 111–159.
- Salona IV: Gauthier, N., E. Marin, F. Prévot. *Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIe siècles*. Roma, 2010.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- Strubbe 1997a: Strubbe, J. H. M. *Arai Epitymbioi, Imprecations against Desecrators of the Grave in Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue (IK 52)*. Bonn, 1997.
- Strubbe 1997b: Strubbe, J. H. M. *Cursed be he that moves my bones*. – In: Faraone, C. A., D. Obbink (eds.) *Magika Hiera: Ancient Greek Magic and Religion*. New York, 1997, 33–59.
- Tosi 1993: Tosi, M. *Multae, comminationes, dirae nelle iscrizioni funerarie transpadane, pagane e cristiane*. – *Rivista archeologica dell'antica provincia e diocesi di Como*, 175, 1993, 189–240.
- Toynbee 1996: Toynbee, J. M. C. *Death and Burial in the Roman World*. Baltimore, 1996.
- SIA IV: Miller, M. C. J. (ed.) *Inscriptiones Atticae. Supplementum inscriptionum Atticarum. VI*. Chicago, 1992.
- Strubbe 1984: Strubbe, J. H. M., *Descriptive Catalogue and Bibliography of the Inscribed Monuments of Pessinus*. – In: Devreker, J., M. Waelkens. *Les Fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte*. Brugge, 1984, 216–244.
- TAM V: Hermann, P. (ed.) *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae, linguis Graeca et Latina conscripti. Regio septentrionalis, ad orientem vergens*. Voll. I-II. Wien, 1981, 1989.
- MAMA 1: Calder, W. M. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua 1. Eastern Phrygia*. Manchester, 1928.
- MAMA 3: Keil, J., A. Wilhelm. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua 3. Denkmäler aus dem rauhen Kilikien*. Manchester, 1931.
- MAMA 6: Buckler, W. H., W. M. Calder. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua 6. Monuments and Documents from Phrygia and Caria*. Manchester, 1939.
- MAMA 7: Calder, W. M. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua 7. Monuments from Eastern Phrygia*. Manchester, 1956.
- MAMA 8: Calder, W. M., J. M. R. Cormack. *Monumenta Asiae Minoris Antiqua 8. Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland, Aphrodisias*. Manchester, 1962.
- Waelkens 1986: Waelkens, M. *Die kleinasiatischen Türsteine: typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Mainz am Rhein, 1986.
- IK Pessinous: Strubbe, J. *The Inscriptions of Pessinous. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 66. Bonn, 2005.
- IK Iznik: Şahin, S. *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia). Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 9, 10, 1-2. Bonn, 1979, 1981–1982.
- Haspels 1971: Haspels, C.H. E. *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*. Princeton, 1971.
- CIG: *Corpus inscriptionum graecarum*. I-IV. Berlin, 1828–1877.
- MDAI(A): *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung* (Berlin).
- JHS: *Journal of Hellenic Studies*.
- IG II²: Kirchner, J. (ed.) *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*. I-III. Berlin, 1913–1940.
- IG IX, 1: Klaffenbach, G. (ed.) *Inscriptiones Graecae IX, 1*. Berlin, 1932–1968.
- St. Pont. III: Anderson, J. G. C., F. Cumont, H. Grégoire. *Studia Pontica, III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie*. Brussels, 1910.
- Sterrett 1888: Sterrett, J. R. S. *An Epigraphical Journey in Asia Minor (during the summer of 1884)*. Boston, 1888.
- Herrman, Polatkan 1969: Herrmann, P., K. Z. Polatkan. *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa*. Vienna, 1969.
- IC I: Guarducci, M. (ed.) *Inscriptiones Creticae. I. Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*. Roma, 1935.